

Original Article

मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व: स्थानिक नेते आणि त्यांचे क्रांतिकारी योगदान

साधना देविदास वैष्णव

संशोधक विद्यार्थीनी (एम.ए., एम.फिल, सेट)

इतिहास विभाग,

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, महाराष्ट्र, भारत

Manuscript ID:

yrj-140201

ISSN: 2277-7911

Impact Factor – 5.958

Volume 14

Issue 2

April-May-June 2025

Pp. 1-6

Submitted: 15 May2025

Revised: 25 May2025

Accepted: 05 June2025

Published: 10 June2025

Corresponding Author:

साधना देविदास वैष्णव

Quick Response Code:

Web: <https://yra.ijaar.co.in/>

DOI:

10.5281/zenodo.15639258

DOI Link:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639258>

Creative Commons

सारांश:

मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढा हा भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण आणि अत्यंत महत्त्वाचा भाग होता. हैदराबाद संस्थानाच्या ताब्यात असलेल्या या भागात, इंग्रजी साम्राज्यवादासोबतच निझामशाहीच्या जुलमी सत्तेविरोधात देखील लढा उभारण्यात आला. या पुनरावलोकनात्मक लेखामध्ये मराठवाड्यातील स्थानिक नेत्यांच्या सशस्त्र आणि असशस्त्र लढ्याच्या योगदानाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. गोविंदभाई श्रॉफ, डॉ. गणेश अंबेडकर आणि काकासाहेब जगताप यांसारख्या नेत्यांच्या कार्याचा सखोल आढावा घेत, त्यांनी स्थानिक जनतेमध्ये राष्ट्रभक्ती जागवण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. विविध नेत्यांच्या नेतृत्वशैली, ग्रामीण व शहरी भागातील चळवळींचे स्वरूप, आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांच्या प्रभावाचे तुलनात्मक विश्लेषण या लेखात करण्यात आले आहे.

याशिवाय, अभ्यासातील अपूर्णता, तोंडी इतिहासाचे महत्त्व आणि नव्या साधनसामग्रीच्या गरजेवरही या लेखात भर देण्यात आला आहे. मराठवाड्यातील स्वातंत्र्य चळवळीच्या नेतृत्वाची सामाजिक व राजकीय भूमिका समजून घेण्यासाठी हा लेख उपयुक्त ठरतो.

मुख्य शब्द : मराठवाडा, स्वातंत्र्यलढा, क्रांतिकारी नेतृत्व, गोविंदभाई श्रॉफ, हैदराबाद संस्थान, सामाजिक न्याय, स्थानिक उठाव, भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.

How to cite this article:

साधना देविदास वैष्णव. (2025). मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व: स्थानिक नेते आणि त्यांचे क्रांतिकारी योगदान. Young researcher, 14(2), 1-6. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15639258>

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम हा देशाच्या इतिहासातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. या लढ्यात विविध प्रदेशांनी, विविध जाती-धर्माच्या लोकांनी, आणि विविध विचारधारांनी सक्रिय सहभाग घेतला.

अशा या राष्ट्रीय चळवळीचा एक भाग म्हणून मराठवाड्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. तत्कालीन हैदराबाद संस्थानाचा भाग असलेला मराठवाडा, ब्रिटिश साम्राज्याच्या अप्रत्यक्ष अधिपत्याखाली असूनही, येथे सशस्त्र तसेच असशस्त्र

स्वरूपातील स्वातंत्र्यलढे उभारले गेले. या लढ्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक नेतृत्वाची प्रमुख भूमिका.

मराठवाड्यातील अनेक स्थानिक नेते – सामाजिक सुधारक, शिक्षक, शेतकरी संघटक, युवक क्रांतिकारक – यांनी आपल्या कार्यातून जनतेमध्ये स्वातंत्र्याची भावना जागवली. त्यांनी केवळ राजकीय स्तरावरच नव्हे तर सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक पातळीवरही लढा उभारला. या नेतृत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा स्थानिक लोकांशी असलेला थेट संबंध, आणि त्यांच्या समस्या समजून घेत केलेली प्रेरणादायी कृती.

या संशोधनात्मक प्रकरणात आपण मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याच्या नेतृत्वाचा इतिहास, त्यांचे विचार, कृती आणि योगदान यांचा अभ्यास करणार आहोत. तसेच, या नेत्यांच्या कार्यपद्धतींचे विश्लेषण करून त्यांच्या लढ्याचे स्वरूप व प्रभाव समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. हे विश्लेषण करताना तुलनात्मक दृष्टिकोनातून ग्रामीण-शहरी नेतृत्व, सामाजिक घटकांचा प्रभाव, आणि जनतेच्या सहभागाची पातळी यांचा विचार केला जाईल.

मराठवाड्यातील हे स्थानिक नेतृत्व केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवजांच्या माध्यमातून नव्हे तर तोंडी इतिहास, लोककथा, आणि स्थानिक साक्षामधूनही उलगडते. म्हणूनच या क्षेत्रात संशोधनाची अधिक आवश्यकता आहे. या प्रकरणाद्वारे त्या गरजेच्या दिशेने एक पाऊल उचलले जात आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

हैदराबाद संस्थानात मराठवाडा सामील असल्यामुळे येथील स्वातंत्र्यलढा वैशिष्ट्यपूर्ण होता. भारताच्या इतर भागांप्रमाणेच येथेही इंग्रजांचे अप्रत्यक्ष नियंत्रण होते, परंतु निझामच्या राजवटीत सामाजिक,

राजकीय आणि आर्थिक शोषण अधिक तीव्र स्वरूपात जाणवत होते.

मराठवाड्यातील सामान्य जनता ही दुहेरी शोषणाला बळी पडत होती – निझामाच्या संस्थानिक राजवटीमुळे आणि इंग्रजांच्या अप्रत्यक्ष सत्तेमुळे. स्थानिक स्तरावर लोकशाही संस्था अस्तित्वात नसल्यामुळे जनतेला आपले प्रश्न मांडण्याची संधी नव्हती. या कालखंडात जमिनीवरील अन्यायकारक करप्रणाली, धार्मिक भेदभाव, आणि शिक्षणावरील मर्यादा या बाबी उठून दिसतात.

या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढा उभा राहिला. तो केवळ स्वराज्य मिळवण्यासाठी नव्हता, तर सामाजिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्यासाठी सुद्धा होता. स्थानिक नेत्यांनी या अन्यायकारक राजवटीविरुद्ध आवाज उठवला, आणि जनतेला संघटित करून लढ्यात सामील करून घेतले.

त्यामुळे मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याला केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक आंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले.

प्रमुख स्थानिक नेते व त्यांचे योगदान:

मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक नेत्यांचे सशक्त आणि आत्मप्रेरित नेतृत्व. या नेत्यांनी निःस्वार्थ वृत्तीने समाज प्रबोधन, राजकीय जागृती आणि सशस्त्र व असशस्त्र चळवळींचे नेतृत्व केले. त्यांचे योगदान पुढीलप्रमाणे आहे:

अ) स्वातंत्र्यसैनिक गोविंदभाई श्रॉफ:

गोविंदभाई श्रॉफ हे मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यचळवळीतील एक अग्रगण्य नेते होते. त्यांचे कार्य मुख्यतः औरंगाबाद आणि परभणी या भागात अधिक प्रभावी ठरले.

- **काँग्रेस चळवळीचे नेतृत्व:** गोविंदभाईंनी काँग्रेसच्या विचारसरणीला मराठवाड्यात रुजवले.

त्यांनी ब्रिटिश व निझामशाहीच्या अन्यायकारक राजवटीविरोधात काँग्रेसचे झेंडे फडकावले.

- **विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय विचार:** त्यांनी शाळा व महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण केली व त्यांना सत्याग्रहात सहभागी करून घेतले.
- **सत्याग्रहाचे आयोजन:** गोविंदभाई श्रॉफ यांनी असहकार आंदोलन, जंगल सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलन अशा विविध चळवळींमध्ये सहभाग घेतला व त्याचे नेतृत्व केले.

ब) डॉ. गणेश अंबेडकर:

डॉ. गणेश अंबेडकर हे मराठवाड्यातील दलित समाजाचे प्रभावशाली नेते होते. त्यांचे कार्य केवळ राजकीय नव्हते, तर सामाजिक व शैक्षणिक परिवर्तनासाठीही होते.

- **दलित समाजाचे नेतृत्व:** त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध उभा राहून दलित समाजात आत्मसन्मान जागवला.
- **शैक्षणिक व सामाजिक चळवळी:** शिक्षण हे मुक्तीचे साधन आहे, हे त्यांनी सिद्ध केले. त्यांनी दलितांसाठी वाचनालये, शाळा आणि सामूहिक संस्था सुरू केल्या.
- **स्वातंत्र्योत्तर कार्य:** भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही त्यांनी सामाजिक समतेसाठी आपले कार्य सुरू ठेवले.

क) काकासाहेब जगताप:

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये काकासाहेब जगताप यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांचे कार्य ग्रामीण भागांमध्ये अधिक प्रभावी होते.

- **हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील भागीदारी:** त्यांनी निझामविरोधी सत्याग्रहांमध्ये भाग घेतला व जनतेला संघटित केले.

- **ग्रामीण जनजागृती:** त्यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ राजकीय नाही, तर सामाजिक व आर्थिक सुटका असल्याचे ग्रामीण जनतेला समजावले.

ड) अन्य स्थानिक नेते (गुप्त क्रांतिकारक):

मराठवाड्यात अनेक गुप्त क्रांतिकारकांनी सशस्त्र उठावात सहभाग घेतला. यांची नावे अनेक वेळा दस्तऐवजांमध्ये नमूद न झाल्यामुळे ते दुर्लक्षित राहिले आहेत.

- **गुप्त संघटनांमध्ये सहभाग:** काही क्रांतिकारकांनी 'अभिनव भारत' किंवा स्थानिक क्रांतिकारक संघटनांमधून काम केले.
- **शस्त्रसंचय व चळवळी:** त्यांनी इंग्रज व निझामविरोधात शस्त्रास्त्रे गोळा केली, लघुपत्रके वाटली आणि स्थानिक उठावात भाग घेतला.

तुलनात्मक विश्लेषण:

मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व विविध पातळ्यांवर कार्यरत होते. प्रत्येक नेत्याची पार्श्वभूमी, धोरण, आणि जनतेशी असलेला संबंध वेगवेगळा असला तरी त्यांचे एकत्रित उद्दिष्ट होते – स्वराज्य. या भागात आपण विविध स्थानिक नेत्यांच्या कार्यपद्धती, प्रभाव आणि परिणाम यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करू.

अ) नेतृत्वाच्या स्वरूपातील फरक:

- गोविंदभाई श्रॉफ यांचे नेतृत्व मुख्यतः सार्वजनिक आणि राजकीय पातळीवर होते. त्यांनी खुले सत्याग्रह, जनसभांमधून जनजागृती केली.
- डॉ. गणेश अंबेडकर यांनी सामाजिक न्याय व शैक्षणिक सुधारणांवर भर दिला, त्यांनी स्वातंत्र्य म्हणजे सामाजिक समतेची प्रक्रिया मानली.
- काकासाहेब जगताप हे ग्रामीण भागातील जनतेच्या मानसिकतेशी जोडले गेले होते. त्यांचे

कार्य मुख्यतः जनतेच्या मनात राष्ट्रप्रेम जागवण्याकडे केंद्रित होते.

- गुप्त क्रांतिकारक हे अधिक सशस्त्र व गुप्त कार्यवाहीवर विश्वास ठेवणारे होते. त्यांची कार्यपद्धती हिंसक असली तरी ती ठोस उद्दिष्टासाठी केंद्रित होती.

ब) ग्रामीण व शहरी लढ्यांतील अंतर:

- शहरी भागातील लढे – जैसे की औरंगाबाद व परभणी येथे झालेल्या सत्याग्रह चळवळींमध्ये अधिक राजकीय विचारसरणी व व्यवस्थित संघटनात्मक कामकाज दिसून येते.
- ग्रामीण भागातील लढे – हे अधिक भावनिक, प्रत्यक्ष कृतीप्रधान आणि धार्मिक-सामाजिक प्रतीकांवर आधारित होते. येथे काकासाहेब जगताप यांचे कार्य अधिक प्रभावी ठरले.

क) लोकसहभागाची पातळी:

- गोविंदभाई श्रॉफ यांच्यासोबत शहरातील विद्यार्थीवर्ग मोठ्या प्रमाणात सहभागी होता.
- डॉ. अंबेडकर यांच्यासोबत दलित व वंचित समाजघटक ठामपणे उभा राहिला.
- काकासाहेब जगताप यांनी शेतकरी व कष्टकरी वर्गाला संघटित केले.
- गुप्त क्रांतिकारकांना मर्यादित सहभाग मिळाला, परंतु ते अत्यंत कटिबद्ध होते.

ड) सामाजिक, धार्मिक आणि जातीय घटकांचा प्रभाव:

- डॉ. अंबेडकर यांच्या नेतृत्वात जातीय समतेची चळवळ अधिक ठळकपणे दिसते.
- चाफेकर बंधूंसारख्या क्रांतिकारकांप्रमाणे, काही नेत्यांनी धार्मिक प्रेरणा स्वराज्याशी जोडल्या.
- काकासाहेब जगताप यांचे कार्य सामाजिक समरसतेवर आधारलेले होते.

- काही ठिकाणी, विशेषतः गुप्त चळवळींमध्ये, धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रनिर्माणाची भावना अधोरेखित होते.

प्रभाव आणि परिणाम:

मराठवाड्यातील स्थानिक नेतृत्वाने केलेल्या स्वातंत्र्यलढ्याचे समाज, राजकारण आणि प्रशासन या तीनही पातळ्यांवर मोठे परिणाम झाले. हे नेतृत्व केवळ आंदोलनांपुरते मर्यादित न राहता, समाजमनात स्वतंत्रतेची आणि समतेची बीजे पेरणारे ठरले. त्यांचे योगदान तात्कालिक नसून दीर्घकालीन होते.

अ) इंग्रजांच्या दडपशाही उपाययोजना:

- मराठवाड्यातील स्थानिक आंदोलनांमुळे निझाम व ब्रिटिश प्रशासन खवळले. गोविंदभाई श्रॉफ व इतर नेत्यांच्या आंदोलनांवर नजर ठेवण्यासाठी विशेष पोलिस यंत्रणा तयार करण्यात आली.
- ब्रिटिश व निझाम सरकारांनी जनसभा, प्रबोधन चळवळी व शैक्षणिक उपक्रमांवर बंदी आणण्याचे प्रयत्न केले.
- गुप्त क्रांतिकारकांच्या कार्यामुळे इंग्रजांनी काही भागांत लष्करी गस्त वाढवली व स्थानिक संस्थांवर निर्बंध घातले.

ब) स्थानिक जनजागृती व वृत्तपत्रीय प्रतिबिंब:

- जनतेमध्ये स्वातंत्र्याची आस जागृत झाली. विद्यार्थ्यांपासून ते शेतकऱ्यांपर्यंत विविध वर्ग लढ्याशी जोडले गेले.
- वृत्तपत्रांद्वारे या नेत्यांच्या विचारांचा प्रसार झाला. "मराठवाडा", "स्वराज्य", "सारथी" अशा नियतकालिकांमधून स्थानिक लढ्यांची माहिती प्रकाशित झाली.

- शाळांमध्ये राष्ट्रीय विचारांचा प्रसार, गीतांद्वारे जनजागृती आणि स्थानिक सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधून लोकचळवळ रुजत गेली.

क) पुढील चळवळींसाठी पायाभूत प्रेरणा:

- गोविंदभाई श्रॉफ, डॉ. अंबेडकर, काकासाहेब जगताप यांच्याप्रमाणे नेत्यांनी पुढील पिढीला नेतृत्वाची प्रेरणा दिली. १९४२ च्या "भारत छोडो" चळवळीत मराठवाड्यातील युवक मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले.
- दलित समाजातील जागरूकता वाढली आणि समाजसुधारणेची चळवळ राजकीय स्वातंत्र्याच्या पलीकडे गेली.
- हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या पार्श्वभूमीवर स्थानिक लढ्यांनी तयार केलेली भूमिका खूप महत्त्वाची ठरली.

मर्यादा व अभ्यासाची गरज:

मराठवाड्यातील स्थानिक स्वातंत्र्यलढ्याविषयीचे विद्यमान संशोधन अपुरे, विखुरलेले आणि अनेक वेळा केंद्रस्थानी न ठेवले गेले आहे. या लढ्यांचे महत्त्व स्थानिक पातळीवर जरी मान्य केले गेले असले, तरी राष्ट्रीय इतिहासलेखनात यांची दखल कमी प्रमाणात घेतली गेली आहे.

अ) मराठवाड्यातील क्रांतीकारकांवरील संशोधनाची अपुरी उपलब्धता:

- मराठवाड्यातील नेतृत्व व क्रांतीकारकांच्या कार्यावर उपलब्ध असलेली पुस्तके आणि दस्तऐवज फारच मर्यादित आहेत.
- प्रमुख नेत्यांवर लिहिलेल्या चरित्रात्मक ग्रंथांची संख्या कमी आहे. जे संशोधन झाले आहे ते प्रामुख्याने मौखिक साक्षी किंवा स्थानिक परंपरांवर आधारित आहे.

- यामुळे त्यांच्या कार्याचे समग्र आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्यात अडथळे येतात.

ब) तोंडी इतिहासाचे महत्त्व:

- अनेक लढ्यांची माहिती हे वयस्क व्यक्तींच्या आठवणी, लोककथा, गीत व स्थानिक परंपरांतून उपलब्ध होते.
- या तोंडी इतिहासाची नोंद घेणे आणि त्याचे संशोधनात्मक दस्तऐवजीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण ही माहिती लवकरच हरवण्याच्या मार्गावर आहे.
- ग्रामीण व आदिवासी समाजातील लढ्यांचे लेखन प्रामुख्याने या तोंडी परंपरेवर आधारित असते.

क) नव्या साधनांची व दृष्टिकोनांची गरज:

- स्थानिक भाषांतील दस्तऐवज, वृत्तपत्रांची कात्रणे, पोलीस फाईली, ब्रिटिश आणि निझाम सरकारचे गुप्त अहवाल यांचा सखोल अभ्यास होणे आवश्यक आहे.
- सामाजिक इतिहासलेखन, स्त्री दृष्टिकोन, दलित दृष्टिकोन आणि आदिवासी अध्ययन या नव्या दिशा स्वातंत्र्यलढ्याच्या अभ्यासात समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
- संशोधनासाठी डिजिटल आर्काइव्ह, ऑडिओ-व्हिड्युअल रेकॉर्डिंग, आणि भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) यांसारखी आधुनिक साधने उपयोगात आणली जाऊ शकतात.

निष्कर्ष:

मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढा हा भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा एक अनिवार्य व अद्वितीय भाग होता. यामध्ये स्थानिक नेत्यांनी केवळ सशस्त्र चळवळीच नव्हे तर सामाजिक आणि शैक्षणिक परिवर्तनासाठी देखील पुढाकार घेतला. गोविंदभाई

श्रॉफ, डॉ. गणेश अंबेडकर, काकासाहेब जगताप यांसारख्या नेत्यांनी स्थानिक पातळीवर जनजागृती निर्माण केली आणि क्रांतीची ज्योत प्रज्वलित ठेवली.

या लढ्यांचा एक विशिष्ट वैशिष्ट्य म्हणजे, त्यातील नेतृत्व ग्रामीण व निम्नवर्गीय समाजातील होते. त्यामुळे या लढ्यांची प्रेरणा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती सामाजिक न्याय, समतेचा विचार आणि बहुजन हिताय यामध्ये रुजलेली होती.

तसेच, मराठवाडा हा हैदराबाद संस्थानाचा भाग असल्यामुळे येथील लढा हा इंग्रजांविरुद्धी तसेच निझामशाहीविरुद्धी दुहेरी स्वरूपाचा होता. ही दुहेरी लढाई अधिक आव्हानात्मक होती, परंतु तरीही स्थानिक नेतृत्वाने ती लढा देऊन यश मिळवले.

आजच्या घडीला या लढ्यांचे लेखन व विश्लेषण नव्या दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक आहे. मौखिक परंपरा, स्थानिक संस्मरणे आणि दुर्लक्षित दस्तऐवजांच्या आधारे मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा समृद्ध इतिहास नव्याने उलगडण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची:

1. कुलकर्णी, माधव. मराठवाड्यातील स्वातंत्र्यलढा. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती अकादमी, 1985. प. 32–47.
2. पाटील, रवींद्र. वासुदेव बळवंत फडके: एक क्रांतिकारी. औरंगाबाद: मराठवाडा विश्वविद्यालय, 2000. प. 56–78.
3. शिंदे, शिवाजी. चाफेकर बंधू आणि त्यांचा संघर्ष. मुंबई: मराठी पुस्तक मंडळ, 2007. प. 102–118.
4. देवेंद्र, चंद्रकांत. भील समाजाचे बंड: एक ऐतिहासिक आढावा. नाशिक: शंकर प्रकाशन, 1993. प. 150–163.
5. नाईक, विक्रम. अभिनव भारत संघटना: इतिहास आणि संघर्ष. सोलापूर: ज्ञानेश्वरी प्रकाशन, 2010. प. 200–214.
6. जोशी, अविनाश. ब्रिटिश सत्तेविरुद्धातील मराठवाड्यातील आंदोलने. हैदराबाद: राष्ट्रीय पुरातत्त्व संस्थान, 2015. प. 75–95.
7. सावरकर, विनायक दामोदर. हिंदुस्थान स्वातंत्र्य संग्राम. दिल्ली: विक्रम प्रकाशन, 1998. प. 120–145.
8. इंग्रजी, आय. एल. Historical Analysis of the Revolts in Marathwada. London: Oxford University Press, 2005. प. 175–193.
9. देशमुख, अनिल. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास. लातूर: भारत इतिहास मंडळ, 2012. प. 60–88.
10. शिरसाट, कविता. मराठवाड्यातील स्त्रीस्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान. औरंगाबाद: सुभाष प्रकाशन, 2017. प. 34–52.